

A hőskultusz és közösségi emlékezetek

Tanulmányomban a két világháború közötti hőstisztelettel és annak tárgyi megnyilvánulásával, az emlékműállítással foglalkozom. A jelenség értelmezéséhez azonban fontos az előzmények és néhány fogalom bemutatása.

A két világháború közötti emlékműállítás közvetlen előzményeinek az 1848-as forradalom és szabadságharc hőseinek¹ tisztelete és az első világháborús hőskultusz tekinthető, amely a háborús propagandába illeszkedett. Szóhasználatában és szimbólumhasználatában sokat örökölt ezektől. Ugyanakkor az emlékműállítás a világháború után az irredenta szellemiségbe illeszkedett, és a társadalom számára elfogadhatatlan békeszerződéshez kötődött. Az emlékműállítás párhuzamai természetesen külföldön is megtalálhatóak, s magukon viselik az adott ország két világháború közötti társadalmi, politikai sajátosságait.

A „hős” kifejezésnek is vannak előzményei. A kifejezés a középkortól nyomon követhető. A „hősi halál” meghatározás az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kapcsán jelent meg. A katonák sírjai fölé az 1860-as, 1870-es években sorra emlékműveket emeltek, ekkor alakult ki a „névtelen hősök” emlékműtípusa (SINKÓ 1991; 29), amely az első világháború után is, igaz, némileg megváltozott tartalommal, de fontos szereppel bírt. Közös bennük, hogy mind a kettő a hazáért harcoló katonáknak állított emléket. Az emlékműállítás tehát már a 19. század második felétől „hazafias gond” volt (SINKÓ 1991; 21). Fontos különbség azonban az eltérő társadalmi, politikai helyzet, illetve az, hogy az 1848-as emlékművek a kiegyezés után készültek, ami Szabó Miklós szerint annak megnyilvánulása volt, hogy „az elbukott ügy mégiscsak győzött” (SZABÓ 1991; 48), a két világháború közötti emlékműveknek viszont „olyan elveszett háborúról kellett sugallniuk, amelyről a történelem az emlékmű állításának időpontjában még nem igazolta” (SZABÓ 1991; 48).

Magyarországon a világháború első éveitől kezdve készültek kisebb-nagyobb emlékjelek a hősi halottak emlékére. Ezeket eleinte a családtagok, hozzátartozók, ismerősök állították az elhunyt vagy eltűnt katonák emlékére, megelőzve a fővárosi kezdeményezéseket (KOVÁCS 1991; 104). Emellett jelentő-

¹ A „hős” kifejezést a források és a szakirodalmak szóhasználatát követve használom.

sek voltak az egyházi kezdeményezések is. Az emlékműállítás legfőbb feladata kezdettől fogva az emlékállítás volt. Ezzel kapcsolatosan valószínűleg az emlékműveknek a síremlékeket helyettesítő/kiegészítő funkciójuk is volt.

Ezt támogatta az 1915-ben létrejött Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) is. Ettől kezdve az emlékműállítás hivatalossá vált, s működését a sajtó is erősítette (L. JUHÁSZ 2010; 17). Az 1917. évi VIII. törvény cikk kimondta, hogy minden településnek lehetőségéhez mérten méltó emléket kellett állítania a háborúban elhunyt katonák emlékére (GYÁNI 2000; 87). Fontos azonban megjegyezni, hogy a törvény létrejötte és a helyi közgyűlés által történő törvénybe iktatás nem feltétlenül esett egybe. Előfordult, hogy egy település évekkel később tette meg ezt.² Ennek hátterében a gazdasági helyzet, illetve az esetleges megszállás állt. A példaként említett Szentés városa 1920-ban román irányítás alatt állt. A határon túli területek esetében ez a második impériumváltást követően az 1940-es években következett be.

Mivel egy-egy emlékjel felállítása jelentős áldozatot kívánt a közösségtől, ezért a legtöbb településen közadakozásból, illetve egyházi, állami támogatással épültek fel.³ Többnyire ezek az emlékművek típustervek alapján készültek (KOVÁCS 1991; 111-112), illetve ezt igyekeztek segíteni a kiadványok is.⁴ Az egyház mellett az emlékműállítás jelentős szorgalmazói voltak egyes ezredek is (lásd például *Szegedi Új Nemzedék*, 1930. március 28.5.), amelyek természetesen a saját halottaiknak állítottak emléket. A törvény után azonban egyre gyakoribbá váltak a visszaélések, hiszen ettől kezdve az emlékműállítás üzleti kérdéssé is vált. Ezért a közgyűlés megszavazta, hogy csak a HEMOB helyett működő Magyar Országos Képzőművészeti Tanács által alkotott zsűri előzetes jóváhagyása után lehetett az emlékműveket megépíteni (*Szeged*, 1924. november 1. 3.).

Közvetlenül a háború után viszonylag kevés, többnyire közösségi vagy felekezeti emlékjelek készültek, megelőzve a város által állíttatott „hivatalos” emlékművet. Ennek hátterében a gazdasági helyzet állt. Az, hogy egy-egy közösség mikor állíttatott emléket halottainak, később is attól függött, hogy mikorra tudták előteremteni a szükséges összeget.

Vajdaságban is hasonló folyamatok játszódtak le. Ennek kutatása azonban csak az utóbbi időszakban kezdődött el. Fontos, hogy itt az emlékműállítások a második impériumváltást követően, főként az 1940-es évektől történtek. En-

² Szentés városa például 1921-ben.

³ Mindez a közgyűlési jegyzőkönyvek anyagában követhető nyomon.

⁴ Például Herczeg Ferenc: Isten kardja - Hősök emléke című 1916-os kiadványa, amely nyolcvan tervrajzot tartalmazott.

nek megfelelően ezek az emlékjelek már egy második világháborús kontextusba illeszkedtek. Állításuknak célja hasonló volt: emléket állítani a világháborúban elesett katonáknak. Ebben az esetben azonban identitáskifejező szerepe is volt, hiszen a magyarok és a szerbek külön-külön állítottak emléket hőseiknek. Az impériumváltásokkor ezek az emlékművek (különösen a főtereken) gyakran cseréltek helyet. Megmaradtak viszont azok az emlékjelek, amelyek kevésbé központi helyen, például temetőben helyezkedtek el. Ezek ma is vizsgálhatók. A többi emlékműről a helyi, korabeli napilapok, képeslapok adnak számot.

Az emlékművek felállításával a tér funkciója is megváltozik. Mint fizikai alakzat reprezentálja az emlékezetet. Másrészt jelképpé válik, amely a csoportidentitáshoz alkalmazkodik (JAKAB 2007; 22). Pierre Nora ezeket a helyeket nevezi lieux de mémoire-nak, vagyis az emlékezet helyeinek (NORA 1999; 142). Fontos azonban hozzátenni, hogy ebben az esetben nem arról van szó, hogy az emlékezet elvesztette volna a közegét, hiszen emlékjeleket többnyire kortársak készítettek, akik a fronton vagy a hátszágban átélték a világháborút. Ezeknek az emlékhelyeknek a fő céljuk az emlékeztetés. Ezért állították őket olyan helyekre (főtér, templom bejárati fala stb.), ahol nap mint nap látják őket. Készítésüket az ötlettől a megvalósulásig, illetve a későbbi ünnepekig tudósította a sajtó. A beszámolók zöme a hivatalos ideológiát képviselte (L. JUHÁSZ 2010; 13). Mégis fontos források, hiszen sok esetben egyedül ezekben a helyi és országos lapokban olvashatunk az emlékműállítás hátteréről, menetéről, az avatásról és a későbbi ünnepekről.

Az emlékművek azáltal képesek betölteni a szerepüket, hogy egy közösség áll mögötte. Az emlékezet fenntartásában tehát fontos szerepe van az évenként megrendezett ünnepeknek. Ezért tették hivatalossá az 1924. évi XIX. törvényekben a háborúban elesettek megünneplését Hősök Emlékünnepé néven, amelyet május utolsó vasárnapján nemzeti ünnepként tartottak meg (ZEIDLER 2001; 82).

Az emlékünnepék szövegei, illetve az avatóbeszédék természetesen a kor szellemiségébe illeszkedtek. A beszédekben megjelenő múlt nem feltétlenül azonos a megtörtént eseményekkel: egyes momentumokat kihangsúlyoznak bennük, másokról nem esik szó. Folytonosságot teremt a jelen és a múlt között, „elkendőzve” a múlt keletkezését kiváló törést (ASSMANN 1999; 34). Az emlékezés tehát ebben az esetben közösségi produktum. Természetesen továbbra is az egyén az, aki emlékezik, azonban ezzel párhuzamosan kialakul egy kollektív emlékezet is, amely hasonlóan működik az egyénihez, azonban mesterségesen valósítható meg (ASSMANN 1999; 23). Az emlékezés középpontjában a katonák

hősiessége és önfeláldozása áll, amely követendő példaként szolgál a következő generációk számára. Glattfelder Gyula csanádi megyés püspök szavaival: „A hősök szelleme ihlesse az ifjakat és unokákat arra, hogy miként kell a hazát szeretni és Isten kegyelméből visszaszerezni” (*Szegedi Napló*, 1930. március 25.1.). Vagyis ezeknek a megemlékezéseknek fontos szerepük volt a szocializációban is.⁵ Emellett természetesen a sajtóforrásokban megjelenő közléseken keresztül a fennálló politikai hatalom reprezentálhatta magát, illetve az ideológiáját.

Az emlékműállításoknak és a hozzájuk kapcsolódó szövegeknek szerepük volt a háború legitímálásában, hiszen a háború szükséges volt, mert „egy nemzetnek, amely e névre, hogy nemzet, érdemes akar maradni, egy államnak, amely egy nemzet egyéniségét független erős szervezetben akarja kifejezésre juttatni, nem szabad elzárkózni a háború lehetőségétől, s a szükséges háborúra felszerelteni, állandó harcikészséggel mindig készen kell állnia ha megakarja védeni nemzeti egységét s ha biztosítani akarja nemzeti függetlenségét” (*Szegedi Napló*, 1930. május 25.4.). A nemzet tehát olyan erős identitássá vált, amely legitímálta az emberáldozatot is (GERŐ 2004; 18-19).

A kulturális emlékezet mindig a múlt szilárd pontjaira irányul, s a mítosz alakítja azt. Jan Assmann szerint azonban ez nem jelent elvalótlanodást, hiszen „így válik csak valósággá, lankadatlan normatív és formatív erővé” (ASSMANN 1999; 53). Így fordulhat elő, hogy a háború többnyire a Jó és a Rossz mitikus harcaként van bemutatva (például *Szentesi Napló*, 1938. június 2. 5.), a régmúlt és a jövő aranykor, míg a közelmúlt és a jelen a romlás időszaka.

Az emlékművek ábrázolásai sokat merítettek a vallási ábrázolásokból. A 19. századtól a vallással párhuzamosan kialakult egy immanens vallás is, amelyet Gerő András és Hankiss Elemér nemzetvallásnak nevezett (GERŐ 2004; 22 és HANKISS 1991; 64-90). A nemzetvallás lényege, hogy egy nép múltját, jelenét és jövőjét teszi a hit tárgyává és forrásává (HANKISS 1991; 66). Az emlékművek ábrázolási módjában és főként az emlékműállítások szövegeiben pontosan ez a szemlélet érvényesül. Gyakran használnak a vallástól kölcsönzött kifejezéseket. Ezek közül a legfontosabbak: feltámadás, Golgota, oltár, áldozatbemutatás, kereszt. Ebből is látszik, hogy a nemzetvallás szóhasználata leginkább a húsvét ünnepköréhez hasonló. Ilyen értelemben az ünnepségeket liturgiaparáfrázisként értelmezhetjük. Ebben az esetben az emlékmű oltár, amelyre a résztvevők odahelyezik a felajánlásukat, vágyaikat. A hősök tehát mintegy szentként lesznek átlényegítve (HANKISS 1991; 79).

⁵ Ezt a célt szolgálták az iskolai ünnepségek is, lásd KUNT 2008; 41.

Az eddigieket a legutóbbi kutatási témám, Szentés emlékjeleivel illusztrálom. Szentés Csongrád megyében (akkor vármegyében) található mezőváros. Lakosságának nagy része a két világháború között mezőgazdaságból élt. Emellett rendkívül jelentős volt a kubikosság is, amely jellegzetesen alföldi munkásréteg volt. A városban egy központi emlékmű volt, illetve a felekezetek⁶ is készítették maguknak emlékjeleket. Ezekről viszonylag kevés forrás maradt meg, ugyanakkor az egyértelmű, hogy ezek (főként) az emléktáblák évekkel megelőzték a város által állíttatott emléktáblát.⁷ Ez is igazolja azt, hogy az emlékműállítás alulról jövő kezdeményezés (is) volt, tehát közösségi igény. A felekezeti emlékjelek itt is a templomok falán, illetve a temetőben lettek elhelyezve. Évente megemlékeztek a hősi halottakról, ennek időpontja érdekes módon nem május utolsó vasárnapján, hanem többnyire halottak napján volt. Valószínűleg a városi ünneppésséggel való időpontütközés miatt döntöttek így, illetve összekapcsolták a halottak napi megemlékezéssel.

Az ünnepségekről viszonylag kevés beszámoló maradt meg. A beszédek szövege az irredenta szellemiségbe illeszkedett, és jellemzőek rá mindazok a sajátosságok, amelyeket Jan Assmann (ASSMANN 1999; 53). és Hankiss Elemér (HANKISS 1991; 66) megfogalmazott. Kiemelkedően fontos szerepet kap benne a hősök erényeinek, a bátorságnak, hősiességnek, áldozatkészségnek a bemutatása. A háborúra és a múltra nem lezárt eseményként tekintettek, hanem összekapcsolták azt a jelennel és a jövővel. Ezáltal a katonák áldozatvállalása nem egyszerűen egy múltbeli történésként jelent meg, hanem egy elkezdett, de befejezni nem tudott feladatként, amelynek befejezése, megoldása a következő nemzedékre vár. A világháború nem történelmi eseményként, hanem mítoszként jelenik meg, amely voltaképpen a Jó és a Rossz harcaként értelmezhető (*Szentesi Napló*, 1938. június 8. 1-3 illetve *Szentesi Napló*, 1938. június 5. 2.)

Az ünnepség leírásaiban jól nyomon követhető a szimbolikus térhasználat és az emlékmű szakralizálódása. A megemlékezés kulisszái és szimbólumai alapján liturgiaparáfrázisként is értelmezhetőek. Az ünnepségeken nagyon sok gyermek is részt vett, illetve szerepelt. A megemlékezéseknek ilyen módon fontos szerepe volt a szocializációjukban.

Összefoglalva elmondható, hogy az első világháborús emlékműállítások nemzeti keretbe és a revíziós szellemiségbe illeszkedtek. Nemzetközi párhuzamai a világ nagy részén megtalálhatóak. Közvetlen előzményeik a 19. századba vezet-

⁶ Összesen öt felekezet él(t) Szentésen: katolikus, református, evangélikus, zsidó és görögkeleti.

⁷ A felekezeti emlékműállítások 1921-től megkezdődtek. Vö. BODRITS 1996; 64.

hetők vissza. Az első világháborús emlékjelek állítása a Nagy Háború első éveiben elkezdődött. Eleinte alulról jövő, többnyire vidéki kezdeményezés volt. Ezt karolta fel 1915-ben hivatalosan a Hősök Emlékét Megőrkítő Országos Bizottság. A két világháború között újabb emlékjel-állítási hullám kezdődött el. A kisebb közösségek által állíttatott emléktáblák vagy emlékművek általában megelőzték a város által emelt emlékműveket. A határon túli területeken hasonló jelenség az 1940-es években, akkor már második világháborús kontextusban következett be.

Az emlékművekre és az avatáson, illetve a Hősök Emlékünnepén elhangzott beszédekre egyaránt jellemző a múlt mitizálása, a múlt, a jelen és a jövő közötti kontinuitás kialakítása. A beszédeknek, illetve az ünnepségeknek fontos szerepük volt a szocializációban, illetve ezzel kapcsolatban az egyénre ráépülő s vele párhuzamosan létező kollektív emlékezet kialakításában.

Ezek az emlékjelek és az azokat bemutató, többségében helyi napilapok fontos források, lenyomatai a két világháború közötti magyarság múlthoz, jelenhez és jövőhöz való viszonyának. Fontos, hogy ezek többnyire a hivatalos politikai nézeteket képviselték, ugyanakkor a kisebb közösségek a megemlékezéseiket a maguk igényei szerint formálták, ezáltal megfigyelhetőek a közösségi motivációk is. A hősi halottak emléktáblái felekezet és foglalkozás szerint is elkülönülhettek, ezáltal lenyomatai lehetnek az adott kor társadalmának.

Irodalom

- ASSMANN, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- BODRITS István (1996): *Szentesi ki kicsoda és városismertető*. Szentes
- GERŐ András (2004): *Képzelt történelem*. Eötvös Kiadó és Polg. ART Kiadó, Budapest
- GYÁNI Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest
- HANKISS Elemér (1991): Nemzetvallás. = *Monumentumok az első háborúból*. Szerk. Kovács Ákos. Corvina, 64-90.
- JAKAB Albert Zsolt (2007): *A kollektív emlékezet konstrukciói és a nemzetépítés Kolozsváron 1918 és 1989 között*. MTA HTMTÖ pályamunka; 2009A00020E.
- KOVÁCS Ákos (1991): „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!?” = *Monumentumok az első háborúból*. Szerk.: Kovács Ákos. Corvina, 104-124.
- L. JUHÁSZ Ilona (2010): „*Neveitek e márványlapon...*” A háború jelei. Jelek a térben 3. Fórum Kisebbségkutató Intézet

- NORA, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. = *Aetas Történettudományi Folyóirat*. 1999-3. Szerk. Koszta László. 142-157.
- SINKÓ Katalin (1991): A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. = *Monumentumok az első háborúból*. Szerk. Kovács Ákos. Corvina, 9-45.
- SZABÓ Miklós (1991): A magyar történelmi mitológia az első világháborús emlékműveken. = *Monumentumok az első háborúból*. Szerk. Kovács Ákos. Corvina, 46-63.
- ZEIDLER Miklós (2001): Közvélemény és propaganda. Irredenta kultusz Magyarországon a két világháború között. = *Rubicon* 2001. 8-9. XII. évf. 78-87.